

Modern Sonrası Çağdaş Dönem Teolojisi Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Post-Modern Theology of the Contemporary Period

Abdulhan Ünlüsoy*

Abstract: In its most general sense, theology is expressed as conversations about God. The subject of theology is God and everything related to him. Theology, in this sense, is a rational effort centered on the God-human relationship. Theology is directly related to the world of perception of the people of the present age in the sense of rational justification of belief in God. One of the defining features of theology that resembles philosophy is that it necessarily contains its own conditions of possibility. This does not necessitate that it be an attitude that operates entirely outside of rational grounds. Implied thereby, of course, is that theology ought to exhibit at least some of the formal marks of any "science," including the methodical pursuit of its questions and the formulation of its answers in a precise conceptuality. Therefore, theology should both preserve the authenticity of the religion it defends and aim to provide satisfactory answers to the people of that time period in accordance with the level of culture in which it is valid. Every religion has to explain why the believer should believe the principles that should be believed, in accordance with the rational, sociocultural level of the person. In other words, theology is closely related to the culture, society and the rational levels of the individuals addressed by these two. Based on this view, this article tries to deal with the difference between the theological perception in modern times when the state of consciousness of modern humans was dominant and the theological perception of the periods that dominated the state of consciousness in post-modern contemporary periods. In theological terms, there are differences between these two periods in terms of theological tendencies. Because there is a difference in perception of the individual, culture, society, the world and things between these two periods. While there is a negative attitude that erodes the religious sphere dominated by rational theological approaches operating on the basis of reason in modern periods, the theological understanding of post-modern periods has a tendency against religion that is more contingent and opposed to all kinds of mental and political totalitarian attitudes that objectify the religious sphere. This study aims at revealing the similarities and differences of the theological perception of these two periods, which have different tendencies.

Structured Abstract: Theology should be considered as a subject related to the people of the age, society and all fields related to these two. Theology also has a close relationship with the scientific and epistemic perceptions of the period. Therefore, it is unthinkable to consider theological approaches independently of human and social environments. In this respect, the man of the modern period is in a central position in the theology of this period. Every study that deals with the theology of the modern period must first start with the people of this period and their states of consciousness.

* Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Din Felsefesi Anabilim Dalı
Asst. Prof. Dr., University of Inonu, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religion Sciences, Department of Philosophy of Religion

ORCID 0000-0001-6585-9340

abdulhanunlusoy@gmail.com

Cite as/ Atıf: Ünlüsoy, A. (2021). Modern sonrası çağdaş dönem teolojisi üzerine bir değerlendirme. *Turkish Studies - Religion*, 16(3), 389-399. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.51659>

Received/Geliş: 06 June/Haziran 2021

Accepted/Kabul: 20 September/Eylül 2021

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 September/Eylül 2021

CC BY-NC 4.0

Modernism's perception of God and the concept of God should also be addressed based on the idea of the modern subject. This idea of subject, which finds its most basic elements in Descartes' *cogito*, is a constitutive idea of subject. All knowledge is firmly and universally built upon this founding subject. The relationship between the idea of this founding subject and the concept of God, the obtaining of certain information about things that are independent of this subject and located outside of it, is a form of relationship that takes place by connecting to the idea of God. In other words, in Cartesian logic, the way of scientific knowledge is indexed to the idea of God, which is not likely to be mistaken or misled in our perceptions and thoughts.

It is said that the perception of God in modern times is a representation-centered subject. Regarding this representation issue, the attributes of God, His absoluteness, the relationship between this absolute and the universe, and the evil in the universe have all been the subjects dealt with in the center of representation.

Another feature of this period regarding God is the rejection of the vision of God that the church presented to its believers. Especially with the efforts of rational theology, the anthropomorphic God concept presented by the church was opposed, and all the attributes of God were abstracted and God was subjected to a transformation. Rational theology has not only transformed the concept of God, but also transformed this conception of religion. The understanding of religion of this period has been a religion that has lost all kinds of political and institutional implications, and has been reduced to a completely individual field.

It can be argued that the religious perception of modernism is based on secularism. In this religious perception, reason is God's science and the holy book is substituted. Scientists or various experts can be put in place of the prophet. In other words, modernism has changed and transformed religion with humanism and modern individual-centered perceptions by considering religion on the axis of some concepts that it holds superior - concepts such as reason, nature, freedom. This approach has negative effects on the perception of the afterlife in the context of death and its relation.

As a result, it is seen that a crisis situation arises as a result of the society and culture in which modern people live. It can be said that the reasons for this crisis situation are the understanding of the modern individual and the perception of the world that is shaped or even transformed depending on the consciousness of this individual. According to this perception, the understanding of God, which was transformed, became the cause of new theological understandings. Because modernism, as a state of consciousness, has had devastating effects on all kinds of signification mechanisms, which are encompassing with all kinds of meaning levels. Such situations, which occurred at the level of the individual and society, were the precursors of the post-modern, postmodern eras.

According to the postmodern perception of contemporary times, the concept of God emerges as a subject shaped around the state of consciousness of this period and the understandings that can be taken as an extension of this state of consciousness. However, just as the understanding of God in modern times has been subjected to change and transformation, we observe some changes and transformations in the understanding of God of this period based on the logic of this period. We can clearly see the traces of this change and transformation in God's creation or commanding and commanding attributes. Because postmodern God does not force, he persuades. At the same time, He is the owner of a creation that takes place in natural processes and is in a mutual dialogue between the creator and the creature, not a one-sided top-down creation. Depending on this understanding, issues such as the problem of evil, inspiration and revelation appear as subjects that are understood and explained differently, with a center of change and transformation. The understanding of God of the postmodern period can be determined as a naturalistic theism.

The approach to religion in contemporary postmodern periods is a situation based on the meaning strategies of this period. Depending on the total rejection of the idea of truth, God, man, the universe and their relations with each other are handled from this point of view. As a result of the abandonment of the idea of unity, it is seen that a situation of pluralism prevails in the religious field as well as in the entire social and cultural field. Therefore, it can be said that the perception of religion in this period was extremely problematic and troublesome as a necessary consequence of the transformation of religion into a commodity. It is seen that the understanding of religion, God and morality, which can be considered as the product of such a period, is problematic. Such differences in the understanding of religion, God and morality, which are the products of the state of consciousness of the postmodern contemporary period, appear as a reason for the situations that question the possibility of a postmodern theology.

Keywords: Philosophy of Religion, God, Theology, Modernism, Contemporary Periods

Öz: En genel anlamıyla teoloji, Tanrı hakkındaki konuşmalar olarak ifade edilir. Teolojinin konusu, Tanrı ve onunla ilgili olan her şeydir. Teoloji, bu anlamda, Tanrı-insan ilişkisi merkezli gelişen rasyonel bir gayettir. Teoloji, Tanrı inancının rasyonel temellendirilmesi anlamında yaşanan çağın insanının algı dünyasıyla doğrudan ilgilidir. Teolojinin felsefeyle benzeşen tanımlayıcı özelliklerinden birisi, onun zorunlu olarak kendi olasılık koşullarını bünyesinde barındırıyor oluşudur. Bu durum, onun, rasyonel zeminin dışında işleyen bir tutum olmasını gerektirmez. Elbette burada ima edilen şey, teolojinin sorularının metodik olarak aranması ve bu soruların cevaplarının kesin bir kavramsallık içinde formüle edilmesidir. Bununla birlikte teolojinin, bilimsel metodolojinin en azından biçimsel işaretlerini sergilemesi, yani bilimsel bir nitelik taşıması gerekir. Dolayısıyla teoloji, hem savunusunu yaptığı dinin otantikliğini korumalı hem de geçerli olduğu zaman dilimindeki kültür seviyesine uygun, o zaman diliminin insanına tatmin edici cevaplar sunma amacıyla olmalıdır. Her din, inananına, inanılması gereken esaslara niçin inanılması gerektiğini insanın rasyonel, sosyokültürel seviyesine uygun bir şekilde açıklamak zorundadır. Yani teolojinin, içinde yaşanan kültür, toplum ve bu ikisinin hitap ettiği bireylerin rasyonel seviyeleriyle yakından ilgisi vardır. Bu makale, bu görüşten hareket ederek modern insanın bilinç durumunun hâkim olduğu modern dönemlerdeki teolojik algı ile modern sonrası çağdaş dönemlerin teolojik algısı arasındaki farkı ele almaya çalışır. Teolojik anlamda bu iki dönem arasında teolojik eğilimler açısından farklılıklar vardır. Çünkü bu iki dönem arasında birey, kültür, toplum, dünyayı ve şeyayı algılayış farkı vardır. Modern dönemlerde akıl temelli işleyen rasyonel teolojik yaklaşımların hâkim olduğu dini alanı aşındıran negatif bir tutum varken, modern sonrası dönemlerin teolojik anlayışı dine karşı daha olumsuz, dini alanı nesneleştirici her tür akılsal ve politik totaliter tutumun karşısında yer alan bir eğilime sahiptir. Bu çalışma, farklı eğilimlere sahip bu iki dönemin teolojik algılarının benzerlik ve farklılıklarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, Tanrı, Teoloji, Modernizm, Çağdaş Dönemler

Giriş

İnsanın, metafizik yöne sahip bir varlık olması sebebiyle her dönemde teolojik ve metafizik konularla zihnini meşgul ettiğini biliyoruz. İlgili alanı Tanrı ve Tanrısal alana ait her türlü konu olan teoloji, insanlığın her döneminde farklı yaklaşım ve farklı yorumlarla ele alınmıştır. Bunun yanında teolojinin entelektüel anlamda son derece aktüel bir alan olarak karşımıza çıktığını görürüz. Bu bağlamda günümüz çağdaş dünyasının insanı da teolojik ve metafizik alanlarla son derece ilgilidir. Çağdaş dönem insanının seküler bir tarzda yaşadığı ve teolojik-metafizik konularla hiç ilgilenmediği, bu iki alandan kopuk bir şekilde var oluşunu sürdürdüğü asla söylenemez.

Yukarıda ifadesini bulan hususlardan hareket eden bu makale, modern dönemlerle modern sonrası çağdaş dönemlerin teolojik algısını konu edinir. Bunu yaparken modern dönemlerle modern sonrası çağdaş dönemler arasında bir ayrım olduğuna vurgu yapar. Çünkü yapılan araştırmalarda bu dönemlerin her birinin kendine has bir teolojik yaklaşıma sahip oldukları görülür. Bu iki dönemin teolojik eğilimleri arasındaki farkı belirleyen husus; modern dönemlerde “Tanrı’nın ölümü” nosyonu iken çağdaş dönemlerde “Tanrı’nın geri dönüşü” nosyonudur. Aslında çağdaş dönem teolojisinin bu eğiliminin bize söylediği çok önemli bir şey vardır ki o da şudur: Tanrı’nın ölümü asla mümkün değildir. Öldüğü söylenen dönemlerde dahi Tanrı, soluk bir hayalet olarak bile olsa insan bilincinde ve yaşamında varlığını sürdürmüştür (Düşgün, 2015, s. 92). Yani öldüğü iddia edilen Tanrı’nın gömülmesi mümkün olmamıştır. Tanrı konusu, insani bir konu olarak insanla eşanlı ve onunla varlığını sürdüren bir konu olagelmıştır. Teoloji, vazgeçilmez olan bu Tanrı’yı kendine konu edinen bir disiplin olarak karşımıza çıkar.

Bu çalışmanın, modern dönemler ile modern sonrası çağdaş dönemler olarak nitelenen dönemlerin teolojik algısını konu edindiği daha önce söylenmişti. Bu konu ele alınırken önce genel bir kavramsal çerçeve çizmek amacıyla teoloji disiplininin tanımı, amacı ve ilgili olduğu alanlarla ilgili bilgiler verilecek, daha sonra hem modern hem de modern sonrası çağdaş dönemlerin teolojik

algısı ele alınacak ve bu yapılırken karşılaştırmalı olarak bu husustaki benzerlik ve farklılıklardan hareket edilecektir.

Teoloji: Tanım, Alan ve Sınır Sorunsalları

Teoloji, Tanrı kavramıyla doğrudan ilgili bir alandır. Dolayısıyla yaşanan çağın teolojik eğilimini belirleyen şey, o dönemin sahip olduğu Tanrı tasavvurudur. Belirli bir dönemin Tanrı tasavvuruna bağlı Tanrı'ya inancın güçlü ya da zayıf olması, iki sebebe dayanır. İlki Tanrı inancının doğasıyla ikincisi ise yaşanan çağın dünya görüşü ile ilgilidir. Bu iki hususun genel olarak bize gösterdiği şey, Tanrı ya da bununla ilişkisi bağlamında teolojinin daha çok pratikle olan doğrudan ilgisidir. Çünkü aslına bakılırsa Tanrı'nın var olup olmadığının tartışılması, Tanrı kavramının bir tanımını gerektirdiği gibi yapılan bu tanımın, yaşanan çağın dünya görüşü eksenli epistemik, bilimsel, toplumsal ve bireysel açıdan tutarlılığını da gerektiren bir husus olmasıyla da ilgilidir (Griffin, 1989, s. 51). Yani yaşanan dönemin teolojisi, o dönemin Tanrı tanımına bağlıdır. Teoloji, içinde bulunulan çağın Tanrı kavramının yaygın kullanımından hareket etmek zorundadır.

Teoloji kavramının, *teos* ve *logos* kavramları etrafında şekillenen ve ilk şekillerinin de Platon ve Aristoteles'de yani Antik Yunan kültüründe olduğu söylenir. Bu minvalde teolojinin Tanrı ya da Tanrısal alanla ilgili *açıklamaları*, konuşmaları ve bu alanla ilgili öğretileri ifade etmede kullanıldığı görülür. Yani teoloji, aslında *teosla logos* arasındaki bir ilişkiyi ifade eder. Bu ilişkide baskın, etkin ve hatta belirleyici olan tarafın *logos* olduğu ifade edilmelidir. Kısacası teoloji, Tanrı'lar ya da Tanrısal alan hakkındaki *logos* aracılığıyla düşünme çabalarını, *logosla* Tanrısal alanın kavranmaya çalışılması gayretlerini ifade eden bir kavram olarak karşımıza çıkar (Aliy, 2017, ss. 24-25-33).

Din, kurumsal anlamda teolojiden daha eski dolayısıyla da ondan önce ortaya çıkmış bir olgudur. Teolojinin başlangıcı, dinlerin ortaya çıkışından sonraki dönemlere denk gelir. Başlangıçta her din bir his, bir duygu, bir bağlanma merkezli, hayata karşı içsel bir bağlanma ve bilgece bir tavır olarak ortaya çıkar. Bu din, yayılım ve gelişim aşamalarında ise hem kendi ortaya çıktığı kültürle hem de bunun dışındaki kültürlerle olan ilişkisi içinde, onlarla bağlantılı yani ilişkili bir biçimde somutlaşır. Dinlerin bu kültürlerle ilişki biçimleri hem dindarlık hem de Tanrı inancının şekillenmesi üzerinde doğrudan etkilidir. Ayrıca her dinin inananı, bu dine niçin inanılması gerektiğini sorgulamak durumundadır. Her din de bu sorgulamaya gerekli cevapları vererek bu dine niçin inanılması gerektiğinin gerekçelerini, inananlarına makul bir şekilde açıklamak zorundadır. Bunun yolu ise toplumun sahibi olduğu değer yargıları, sahip olunan kavramsal ve düşünsel kapasitelerden yararlanmaktan geçer (Riggs, 2003, s. 41). Yani teolojinin, ortaya çıktığı toplumun entelektüel seviyesi ile yakın ilişki içinde olduğu, en azından kavramsal düzeyde buna bağlı olduğu akıldaki tutulmalıdır.

Yukarıda ifade edilenler, şöyle bir soruyu sormamızı gerekli kılabilir: Teolojik gayrette bu *teos* ile *logos* arasındaki ilişki nasıl belirlenecek, bu ilişkinin mahiyeti nasıl olacaktır? Bu sorunun cevaplanması, Tanrısal alanın çeşitli tarzlarda gerçekleşen atıflarla tasarlanıp karakterize edilmesine bağlıdır. Her dinde, Tanrı'nın doğasıyla ilgili konulara, insani alana ait referanslarla yaklaşılmaya çalışıldığına şahit olunur. Bu yaklaşımların hepsinde göz önünde bulundurulması gereken husus, Tanrısal alanın sınırsız aşkınlığı ve mutlaklığına karşın insani alanın sınırlılığıdır. Ancak Tanrısal alanın aşkınlık ve mutlaklığının yanı sıra Tanrısal alanın akla uygun, kavramsal olarak işaret edilebilir yönü, bu alanın rasyonel olduğunu söylemeye imkân tanır. Çünkü inanç durumları, salt bir duygu ve ihtiyacın ötesinde bu sözü edilen rasyonelliğe de ihtiyaç duyar. Dinlerin ve Tanrısal alanın akıl ve bilgiye dönük bir yönünün olduğu inkâr edilemez. Hatta "dinlerin değerlerinin ölçütü nedir?" sorusunun cevabı, bu tür bir akıl ve bilgi alanına izin verme derecelerine bağlı olarak gelişen bir durumdur (Otto, 2014, s. 31) denilebilir. Yalnız burada şu hususa dikkat çekilmelidir: Tanrısal alanın, kavramsal olarak kendisine işaret edilebilirlik anlamındaki akla uygunluğu ya da rasyonelliği, dinler açısından son derece önemli olmasının yanında aslında çok tehlikeli bir durumdur. Tehlikelidir çünkü Tanrısal alanın, rasyonel

müdahalelerle kirlenme, çarpıtılma, değiştirilip Tanrı adına dönüştürülme tehlikesi vardır. Bu alanda düşünce ve aklın müdahalesi, aslına bakılacak olursa, teolojik problemlerin başladığı asıl yerdir.

Teolojinin logos ve akılla olan ilgisine dikkat çekmek, bizi, teoloji-felsefe ilişkisine götürür. Teolog ile filozof arasındaki ortak yan, her ikisinin de ortak bir alanla ilgili soru sormalarıdır. Bu ortak alan *nihai alan*la ilgilidir. Nihai alanla ilgili sorular, insanın en derin ve kendisine sürekli sorduğu, kaçıp kurtulma imkânının olmadığı, öncelikli ve birincil nitelikli soruları ifade eder. Bu bakımdan hem filozof hem de teolog, insan hayatının hem içsel hem de dışsal amacını sorgulayıp keşfetme amacı taşırlar. Her ikisi de Tanrı, ahlak, insanın kökeni gibi ayrı alanlar sayılabilecek konuları ele alırlar. Teolog ve filozof, bu alanların kimi zaman dost kimi zaman düşman, kimi zaman karşıtlık kimi zaman da işbirliği içinde olan iki farklı yolcusudur (John D., 2006, ss. 12-13).

Teolojinin, alanı ile ilgili olarak tarihsel ve ampirik karakterli diğer disiplinlerden ayrıldığı görülür. Çünkü tarihsel ve ampirik disiplinlerden farklı olarak teoloji, araştırma nesnesini oluşturmak zorunda değildir. Teolojinin araştırma nesnesi verildir. Teoloji, nesnesini verildiği gibi alır. Teolojinin görevi, nesnesini açıklamak, yorumlamak ve bunu başkalarına anlatmaktır (Johnson, 1997, s. 15). Bilindiği gibi teolojik gayretin vazgeçilmez konusu, bir gizem olan Tanrı konusudur. Teolojik gayretin bir disiplin olarak kabul edilmesinin ön şartı, Tanrı'nın gizemleri içinde nasıl bilineceği ve bunun yollarının gösterilmesine bağlıdır. Bu husus, gizem olan bu Tanrı'nın anlaşılıp anlaşılabilmesi problemini gündeme getirir. Burada şu sorunun sorulması anlamlıdır: Anlaşılabilen bir Tanrı, nasıl olur da insan düşüncesine konu olabilir ya da insani eylemin bir parçası olabilir? İster düşünceye konu olsun ister deneyimin bir nesnesi olsun Tanrı, insani düşünüşün bir temelini indirgenmeye muhtaçtır. Aslına bakılacak olursa bu husus, Tanrı ile insan arasındaki ilişkinin nasıl olacağı ile ilgili bir husustur. Bu durum, hemen anlaşılacağı üzere zor bir iştir. Çünkü Tanrı'yı insani deneyime indirgemeden ve aynı zamanda O'nu, insani deneyimi aşan, deneyimin ötesindeki bir konu haline getirmeden, insan ve Tanrı arasındaki ilişkinin nasıl kavranacağı bir problemdir (Johnson, 1997, s. 31).

Teoloji ve ahlak arasındaki ilişki konusunda şunlar söylenebilir: Her şeyden önce teoloji, inanç ve dogmalardan daha çok ahlak alanı ile ilgili bir husustur. Bunun sebebi teolojinin statik, durağan değil de dinamik bir inşa süreci olmasının yanında bu dinamik aktüelliğinin sosyokültürel bir matriks kompleksi içinde gerçekleştiriliyor oluşundandır. Yani teoloji, bu anlamda, kültürel bir dinamizm içinde toplumsal ihtiyaç ve ilgilerin şekil verdiği dinamik bir olgu olarak alınmalıdır (Adams, 1999, s. 259). Teoloji ve ahlak ilişkisi, teolojinin insan, toplum, kültür gibi alanlara yönelik bir gayret olmasında aranmalıdır. Felsefe ile teoloji arasında şöyle bir farktan bahsetmek mümkündür: Felsefe zihni olan şeylerle, açık olgusal durumlarla ilgilenir. Teoloji ise inanç fenomenleri temelli olarak anlamlı ve güzele hitap eden şeyleri dikkate alır. Bu ikinciler aklı aşip estetik veya beğeniye dayalı, kişinin pratik yönü ile alakalı olan hususlardır. Bu hususlar, olgusal tanımlarla muhakeme ya da rasyonel düşünümle değil daha çok karşılık verme, iradi olarak seçme, çağrıya bir yanıt şeklinde gerçekleşir. Bu alan, güzel ya da iyiye doğru şiirsellik ve coşkunun yani duygunun etkin olduğu bir alandır. Bu alan, akletmeden çok realitenin bize bir dokunuşunun geçerli olduğu bir alandır (Gschwandtner, 2013, s. 210). Bu bakımdan teoloji, çok kırılabilir ve çok yönlü bir alan olan soyut akıl ve zihnin etkinliğinin değil de duygunun, coşkunun ve iradeli seçimlerin hâkim olduğu bir alan olan dini alanla ilgilidir. Bu alanı kendine konu edinen teolojinin, eyleme yönelik alanlarla ayrılmaz bir ilişki içinde olan ahlaki durumlarla ilgili olmaması asla düşünülemez.

Teolojinin alanı, sınırları ve onun ilgili olduğu diğer disiplinler söz konusu olduğunda gündeme gelmesi gereken bir husus daha vardır ki o da şudur: Teolojinin, varlığı bir temsil sistemi içinde ele alıp ifade etme iddiasında olan dil olgusuyla olan ilişkisi. Günümüzün yaygın, özne ile nesneyi birbirinden ayıran bir temsil mantığının gerçekliği üzerinde işleyen dil anlayışı, gerek

metafizik gerekse teoloji açısından sorunludur. Böyle bir dil anlayışına düşünce tarihinde birçok düşünür tarafından karşı çıkılmıştır. Bu düşünürlerden birisi de dilin, kabul edilen bu temsil mantığından hareketle eleştirilerini ortaya koymaya çalışan Heidegger'dir. Heideggerci dil anlayışı, bu tür bir dil anlayışının hem teoloji hem de felsefede yetersizliğini savunur. Çünkü dil, betimsel yönü itibarıyla yorumu gerektirir. Yani dil, hermenötik bir yaklaşımın konusudur. Bu durum, aslında, kabul edilen dilin nesnel karakterde olduğu iddiasına bir karşı çıkıştır. Teolojik açıdan bu tür bir dil anlayışı, dilin teolojik kullanımının tutum ve ön kabuller merkezli gerçekleştiğinin (Williams, 2005, s. 50) bir kabulüdür aslında. Bu hususun Wittgensteinci bakış açısına yansımaları ise teolojik dil söz konusu olduğunda her dini ifadenin, içinde gerçekleştiği hayat formları ya da yaşam dünyası olmadan anlaşılabilir olduğu yönündedir. Yani Wittgenstein açısından cümleler ya da ifadeler, sadece ve yalnızca sözcük ya da kelimelerin bizatihi kendilerinin anlaşılmasıyla bağlantılı olan bir anlam ifade etmezler. Bunlar, anlamlarını, pratiklerle kazanırlar. Teolojik dil, bu anlamda, inanan insanların dilsel gramerine ya da dil pratiğine dâhil olmak zorundadır. Bu açıdan teoloğun görevi şudur: İnananın dini gramerine katılmak suretiyle gündelik dilin gerçekliği içindeki Tanrı'yı, inananların doğru bir şekilde görmelerini teolojik dilin sınırları içinde gündelik dilin kalıplarına göre tesis etmeye (Murphy & Kallenberg, 2003, s. 36) çalışmaktır. Teolojik gayretin tanımı ve ilgili olduğu alanlarla ilgili yaptığımız bu tespitlerden sonra asıl konumuz olan modern ve modern sonrası çağdaş dönemlerin teolojik eğilimlerini ele almaya geçebiliriz.

Modern Dönem Teolojisindeki Genel Temayüller

Din olgusunun insan hayatının her döneminde önemli bir konu olduğu reddedilemez. Modern zamanlarda ise dini alanın kısmen nötrleştirildiği, sekülerleşme ve bireyselliğin yaygınlaşmasıyla birlikte dini alandan bir uzaklaşmanın yaşanması, açık bir olgu olarak karşımızda durmaktadır. Bu nötrleştirme durumunu, dinin çeşitli şekillerde hayattan koparılarak politik içerimleriyle birlikte gündelik yaşam alanının dışına itilmesi olarak anlamak mümkündür. Ancak din, toplumsal yaşam alanında öyle kolaylıkla vazgeçilebilecek bir alan olmanın uzağındaki gündelik yaşam alanının önemli bir unsurudur (Derrida & Şerif, 2016, s. 42). Dinin nötrleşip toplumsal hayatın dışına çıkarılmasının en önemli sebebi, modern zamanlarda bireyselliğin ön plana çıkarılarak özgürlük merkezli her tür totaliter, politik içerimlere sahip olan şeylerden bir vazgeçiş durumlarıyla bağlantılıdır. Tıpkı dinin nötrleşmesi gibi modern dönem, rasyonalizmin yükselişi ile beraber sekülerizmin yaygınlaştığı ve bireylerin her tür politik yönlendirici güçlerin baskısına karşı kimliksizleştirildiği bir dönemdir. Modernizm, sorumluluk sahibi birey anlayışının yerine ikame etmeye çalıştığı insan anlayışı ile birlikte insani varoluşun politik yönünü baltalayan bir özelliğe sahiptir. Epistemik anlamda ise her tür farklı düşünme biçimlerini düzleştiren, farklılık imkânlarından insanı mahrum eden bir mantığa sahiptir. Bu durum, her tür disiplinler arası tutumu baltalayan, insanın kültürel farklılıkları üzerinde ciddi hasar açan bir durumu (Derrida & Şerif, 2016, ss. 70-71) ortaya çıkarır.

Kabaca modern dönemin teolojik tutumunu ve bu teolojik tutumun dini içerimlerini, modern dönemi birbirinden iki farklı döneme ayırmak suretiyle inceleyebiliriz. Bu iki dönemi erken dönem ve geç dönem modernizmi şeklinde ifade edebiliriz. Erken dönem modernizminin karakteristik özelliği, teolojik anlamda düalizmi* benimsemesi ve kabul edilen bu düalizmle bağlantılı olan bir tür doğaüstü teizm inancı oluşturmaktır. Buna karşılık geç dönem modernizminin teolojik özelliğinin materyalist ve ateist bir karakter taşıdığı ifade edilebilir (Griffin, 1989, ss. 33-34). Buradan yola çıkarak şu sonuca ulaşabiliriz: Geç dönem modernizmi, erken dönem modernizminden daha radikal ve teolojik anlamda daha olumsuz bir tavrıdır. Erken

* Burada ifade edilen düalizm, doğa ile doğaüstü, insani alanla Tanrısal alan olarak yapılan bir ayrım göndermede bulunur. Erken dönem modernizmi, geç dönem modernizmine nisbeten bu düalistik kabule sahip, doğaüstü alan inancını henüz kaybetmemiş bir dönemdir. Bu anlamda daha teist bir karakter gösterir. Geç dönem modernizmi ise doğaüstüne olan bütün inancını yitirdiği için ateistik bir karakter taşımaya daha yakındır.

dönem modernizminin kabul ettiği manevi ve ruhi durumların onaylanmasına bağlı doğaüstü teist anlayışın reddi, aşkın olan her tür belirleyici güçten bağımsız insanın özgürlüğü ve yaratıcılığının ön plana çıkması gerektiği, doğanın determinist ve mekanist olarak düşünülmesine bağlı olarak sebeplilik ilkesinin manevi olandan ayrı mekanist olarak ele alınması sonucu tüm mutlak sıfatları ile birlikte Tanrı fikrinin dejenere olmasıdır.

Modern dönem teolojisinin genel karakteristiğinin, modernizmin genel karakteristiği olan akıl temelli yaklaşımlar ekseninde işleyen bir yönü vardır. Bu durumu en bariz şekilde rasyonel teolojik yaklaşımlarda görmek mümkündür. Bu yaklaşımın özünü, insanlara kilise tarafından sunulan Tanrı anlayışının bir reddi oluşturur. Buradaki gerekçe ise bu Tanrı tasavvurunun her tür antropomorfik özellikleri bünyesinde barındırıyor oluşudur. Rasyonel teoloji, akıl merkezli ele alınması gerektiğini düşündüğü Tanrı tasavvurunda, Tanrı'nın sonsuzluğu dışında O'na atfedilen bu tür antropomorfik sıfatların karşısındadır (Çınar, 2008, s. 57). Bunun yanında modern teolojik yaklaşımların Tanrı tasavvurunu, dinin politik söylemlerinden uzak her tür totaliter tutuma, özgürlüğü kısıtlayıcı her tür dinsel belirlenime karşı olarak belirlemek de mümkündür. Buradaki hâkim din ve Tanrı anlayışı, bu tür politik ve kurumsal belirlenimin uzağındaki bireysel alana ait öznel bir din ve Tanrı tasavvurudur.

Tanrı kavramı, mahiyeti itibariyle insan bilincindeki bir gerçeklik algısına karşılık gelir. Buna Otto'nun deyişiyle "objektif bir varın varlığının hissi" diyebiliriz. Bu hissin ayırt edici özelliği, doğası gereği ancak ve sadece duygu ve his yoluyla anlaşılabilir ve ulaşılabılır olmasıdır. Bu hissin ayrıca insan zihnini duygu yoluyla yakalayıp harekete geçirme doğasına sahip olduğu da söylenilebilir. Bu görüşlerin sahibi Otto'ya göre bu bakımdan Tanrı'nın, her tür kavramsallaştırma teşebbüsünü olumsuz kılacak kavrayış ve algımızın ötesindeki saklı, gizli, bilinmeyen ve sıra dışı bir sır olduğu söylenebilir (Otto, 2014, s. 44). Modern dönemler, Tanrı konusunu bir temsil konusu yaparak ele almaya çalışmıştır. Buna karşılık ise Tanrı kavramının her tür insani belirlenim, temsil ve kavrayışın nesnesi olmaktan kaçan bir doğası vardır. Bu açıdan modern yaklaşımların teolojik algısında, Tanrı kavramının neliği, nasıllığı, onun sıfatlarının mahiyeti, Tanrı-âlem ilişkisi gibi problemlere, bu temsil merkezli yaklaşımlar açısından yaklaşıldığı söylenilebilir.

Modern dönemleri Aydınlanma, modernite, kartezyen düalist felsefi yaklaşımlar ve Kantçı yaklaşımların bir etki alanı olarak görebiliriz. Bu dönemin teolojik yaklaşımı, bütün bu sayılanların negatif tesirinin etkisi altındadır. Bu dönemde teolojinin kadim bir konusu olan mükemmel, mutlak, otantik Tanrı kavramı, felsefe ve düşüncede tek yetki kaynağı görülen aklın etkisi altına girmiştir. Teolojinin baş konusu Tanrı, bu dönemde aklın nesnesi haline dönüşmüştür. Tanrı konusu, aklın konuları arasında herhangi bir konuya, aklın nesnesi olan diğer nesnelere gibi her hangi alelde nesneye dönüşmüştür. Tanrı, akıl yürütmenin ilkelerinin denetimine tabi tutulup gözden geçirilir hale gelmiştir. Bu dönemde sonsuz, sınırsız, mutlak olan Tanrı, her tür tanım ve kavrayışın uzağına olmasına rağmen aklın kavrayış düzeyine sığdırılmaya çalışılmıştır. Tanrı konusuyla yakından ilgili olan teoloji de bundan nasibini alarak aşınmış, değerden düşmüş ve bilimlerin hiyerarşisindeki üst sırada olan yerini kaybetmiştir. Teoloji bu dönemde özel, teknik bir disiplin haline dönüşmüş, felsefenin yüksek ilkelerinin kontrolü altına girmiş, bu haliyle bütün genellikleri ve genel bilgileri ele alan bilimlere denetleyen özel, teknik bir disipline yani varlığı, varolması açısından inceleyen bir disiplin haline dönüşmüştür. Teolojik gayretler bu halleri ile Tanrı'yı, sahibi olduğu ontik standartlar açısından bir değişime tabi tutarak Tanrı kavramının çarpıtılmasına sebebiyet vermişlerdir. Yani teolojik Tanrı kavramının ontik özgünlüğü kaybedilmiştir. Bir teolog açısından buradaki filozofun yanılığı, teolojik alandaki sağırlığıdır ve Tanrı'nın ve dinin ayırt edici söylemini işitememesidir. Bir yaşam biçimi, bir anlam alanı, bir teslimiyet gerektiren konuyu anlamama konusundaki ısrarıdır. Bu bağlamda bir filozof, Tanrı ve dini destekleyen, Tanrı ve dinin lehinde olan, akli argümanları özenli bir şekilde ortaya koysa bile bu filozofun, Tanrı ve dinin ruhunu olması gerektiği gibi anladığını iddia etmek mümkün değildir

(John D., 2006, ss. 12-13). Çünkü burada hem Tanrı'nın hem de dininin akla indirgenmesi durumu vardır.

Çağdaş Dönem Teolojisi: Modern Dönem Sonrası Çağdaş Dönemin Teolojik Eğilimleri

Çağdaş dönemler toplumsal, düşünsel ve kültürel alanlardaki kendinden önceki modern dönemlerden farklı birtakım değişim ve dönüşümler eksenli ele alınmalıdır. Bu alanlara bağlı olarak bu dönemde yaşayan insanlar farklı ilgi ve yönelimlere sahip insanlar olarak karşımıza çıkar. Çağdaş dönemler, kültürel ilgilerin ön plana çıktığı teorik konulara nisbeten insan ve toplum merkezli konuların yoğun bir şekilde ilgi gördüğü dönemlerdir. Çağdaş dönemler, Giddens'a katılacak olursak, toplumsal alandaki değişimlere paralel olarak ortaya çıkan çoğunlukla önceki dönemin epistemik anlamdaki bütün güvenilir temellerinin sarsıldığı yeni bir toplumsal, kültürel ve hatta politik/siyasi bir ortamı imler. Bu duruma sebep ise ilerleme inancının zayıflaması hatta yok olmasına paralel olarak *teleoloji* inancının ortadan kalkması, kesinlik fikrine olan güvenin zedelenmesidir (Giddens, 2018, ss. 50-51). Bu gibi değişimler yeni bir toplumsal ortamla birlikte yeni bir kültürel durumun yaşanmasına sebep olmuştur.

Çağdaş dönemlerde dünyaya yönelik algımız, onun nasıl düşünülüp temsil edileceği ile birlikte onun nasıl tasarılacağına yönelik her tür belirleyici araçtan uzaklaşıp kavramdan, zihinden, teoriden uzaklaşılarak deneyim ve pratiğe bir tür dönüşü ifade eden ontolojiye bir kayış yönlü gelişen bir durum arzeder. Bu anlamda çağdaş dönemler deneyime, dünyanın bir yorumuna, dünyada var olmaya referanslı bir durumdur. Bütün bunların gerçekleşmesi ise modern dönemin bize verdiği uzay, zaman ve olgu düzeninden bir uzaklaşma ile mümkündür (Vanhoozer, 2003, s. 14). Bu anlamda çağdaş dönemler, insan deneyimindeki zaman ve mekân deneyiminin farklı bir şekilde deneyimlenmesinin, bu deneyimdeki bir değişimin adıdır.

Çağdaş dönemlerdeki metafizik anlayışın, modern dönemlerde de geçerli olan klasik metafizik algıdan bir dönüş merkezli gerçekleşen bu döneme has özel bir metafizik anlayışını ifade ettiği söylenilebilir. Bilindiği gibi klasik metafizik, aslında, Batı felsefi düşüncesinin temelini oluşturur. Bu metafizik görüşün temelinde, tümdengelimli objektivite anlayışı vardır. Çağdaş dönemlerin metafiziği ise tümevarım mantığının öne çıkarıldığı ve her tür objektivitenin toplumsal subjektivite lehine reddedildiği bir anlayışı ifade eder. Bu durum, teoloji alanında, tümdengelimli teolojilerden tümevarımcı teolojilere bir geçiş şeklinde kendini göstermiştir (Adams, 1999, s. 258).

Teolojik gayretin yaşanılan çağın toplumsal, insani alanlarından bağımsız ele alınmasının mümkün olmadığı daha önce ifade edilmişti. Teolojik çalışmalar, yaşanılan çağdaki insan ve toplum başta olmak üzere bu iki alanı ilgilendiren bütün çalışma alanlarındaki unsurların bir birtakımlığından ve bu alanların birbirleriyle olan ilişkisinden yola çıkar. Bunu yaparken teolojinin bu dönemin bilimsel durumunun yanında epistemik eğilimlerinden de etkilendiği gözden kaçırılmamalıdır. Bu bağlamda teolojik gayretin, tamamen insani bir konu olarak insani ve toplumsal alanlardan bağımsız ele alınması düşünülemez. Bu bağlamda teolojik gayretin birey, toplum, kültür gibi insani alana ait kavramlarla yakın ilişkisi vardır (Griffin, 1989, s. 3).

Çağdaş dönem teolojisinin genel karakteristiğini, ateizm ile teizm ya da din ile bilim arasında yapılan ve bu ikisinin birbirini dışlayan karakterinin keskin ayrımından bir dönüş oluşturur. Bu dönemin insanları, felsefi anlamda, bu ikisi arasındaki bir tercihi zorunlu kılan felsefi nedenleri kaybetmişlerdir. Çağdaş dönemlerde bu ikisi arasında bir çatışma değil de bir uzlaşma hâkimdir. Bu dönemdeki Tanrı imajı, yaşamın dışında, hiyerarşik olarak üstte konumlanan hareketsiz ya da Platonik bir Tanrı imajı değildir. Bu dönemde dinin konumlanması ise "Tanrı'nın ölümü" merkezli seküler bir konumlanıştır. Yalnız "Tanrı'nın ölümü" nosyonu bir yıkım değil de bir "muhafaza" eksenli ele alınır. Mesela Hıristiyanlık açısından bu durum anti-Hıristiyanlığı değil de Post-Hıristiyanlığı imler (Zabala, 2009, s. 10). Yani bu durumun temelinde ateist bir tavır değil

de dini bir tavır olduğu söylenilebilir ve burada dinin saf, gerçek otantikliği içinde bireyin zihni ya da bu zihnin tezahürü içinde ele alınması vardır.

Çağdaş postmodern eğilimin hâkim olduğu dönemlerdeki teolojik eğilimlerde Tanrı, teist Tanrı fikrinden farklı bir tarzda yukarıdan aşağıya doğru olan nedensel bir etki fikrini kabul etmez. Bu kabul, görünüşte Tanrı'nın evrendeki en büyük nedensel güç fikriyle karşıtlık içinde olduğu izlenimini verir. Postmodern dönemlerdeki nedensel etki olgusu, bütün varoluş tarzlarındaki bireyleri kapsayarak sadece yukarıdan aşağıya yönlü olan etkileri değil her yönde gerçekleşen etkileri kabul eder. Bu etki, varlıklar hiyerarşisindeki her varlığın kendi seviyesinde katıldığı makro âlemdeki kadar mikro âlemde de gerçekleşen en üst seviyedeki varlık kadar en alt seviyedeki varlığın da katıldığı bir ortaklaşa, birlikte etkileme ve etkilenme durumudur. Böyle bir etki durumunun Tansal varlığı da etkilemesi zorunludur. Böyle bir anlayışın teist kabulün yukarıdan aşağıya tek yönlü etki fikrini dışladığı düşünülebilir. Ancak bu yanlıştır. Çünkü buradaki ilahi etki, Tanrı'yı evrendeki her şeyin ruhu olarak anlar ve O'nu bütünü, kısmen özel bölümler üzerindeki nihai etkisinin (Griffin, 1989, s. 79) örneği olarak alır.

Modern dönemlerin, epistemik anlamda, bilgi ve bilimin öne çıkmasıyla akla, özgürlüğe, düzene olan tutkulu bağlılığına bağlı düalist ve determinist, mekanist evren algısından bir dönüşle çağdaş postmodern dönemlerde bu alanlarda bir paradigma değişikliği yaşanmıştır. Bu değişikliğe bağlı olarak modernizm tarafından aşındırılan, dejenere olan zat bir Tanrı anlayışının çağdaş dönemlerde tekrar ortaya çıktığı gözlenir. Bu dönemlerde deist bir Tanrı anlayışının yerini yine yaratıcı bir Tanrı anlayışı almıştır.* Yalnız şuranın altı çizilmelidir: Bu Tanrı anlayışı, modernizmle vazgeçilen Tanrı anlayışının aynısı değildir. Bu Tanrı anlayışı evreni mutlak gücü ile hiçlikten yaratan bir Tanrı da değildir. Bu Tanrı anlayışı pasif olarak anlaşılan bir dünya üzerinde mutlak bir tasarrufa sahip bir Tanrı da değildir. Dolayısıyla mutlak tasarruf sahibi olmadığı için de dünyadaki her şeyin sorumlusu da değildir. Vahiy ve mucize gibi konularda böyle bir Tanrı'nın konumu tartışmalıdır. Kötülük problemi, din-bilim çatışması gibi konulara bu dönemde farklı bir bakış vardır. Çağdaş postmodern dönemin Tanrısı evreni mutlak hiçlikten yaratmamıştır. Bu Tanrı, kaotik bir duruma düzen getirmekle varoluşa dâhil olan enerjik bir olguyu temsil eder. Böyle bir Tanrı'nın evrendeki olanları kontrol etme ya da evrenin doğal süreçlerine müdahale ederek onları kesintiye uğratma gibi bir gücü yoktur. Bu Tanrı, hiçbir zaman zorlamayan sadece ikna eden bir Tanrı'dır. Böyle bir Tanrı'nın yaratması tek taraflı bir yaratma değildir. Buradaki yaratma, yaratılanların kendilerini yaratmaları hususundaki ilhamdan ibarettir. Buradaki ilham, doğal süreçlere bir müdahale olarak gerçekleşmeyip bu sürecin gerekli bir parçası olarak anlaşılmalıdır. Bu anlamda kötülük problemi diye bir problem yoktur. Çünkü yaratılanların yaratanın amaçlarına aykırı hareket etme gücü ve imkânı, potansiyeli vardır (Griffin, 1989, s. 25).

Bu söylenenlerden de anlaşılacağı üzere postmodern çağdaş zamanların teolojik eğilimlerinin Tanrı anlayışı doğalcı bir teizmi bünyesinde barındırır. Fakat buradaki teizmin erken dönem modernizminin doğaüstü teizminden ayrılması gerekir. Postmodern çağdaş dönem teolojisi, aslında teistik olan bir naturalizm ile birlikte naturalistik bir teizmi savunur (Griffin, 1989, ss. 4-5).

Buradan hareketle anlaşılacağı üzere çağdaş dönem teolojisinin üstlendiği misyon, insanlığı tekrar dinin Tanrı'sına döndürmektir. Bu Tanrı, beşeri tecrübenin doğal gerçekliğinden büsbütün farklı olan bir Tanrı'dır. Bu Tanrı, ne insana ve insani dünyaya ne de doğanın doğal düzenine bağlıdır. Bu Tanrı, hem insanın hem de dünyanın dışında olan bir Tanrı'dır. Hem insanın hem de dünyanın yaratıcısıdır. Bu Tanrı yüce, aşkın, başka ve **ötekidir**. Fakat buna rağmen

* Bilindiği gibi toplumsal olgularda mutlak bir homojenlikten bahsetmek bir idealdir. Nasıl ki modernitenin etkin olduğu dönemlerin Tanrı tasavvurunun deizm olduğu mutlak bir biçimde söylenemezse aynı şekilde çağdaş postmodern dönemlerin Tanrı tasavvurunun da sadece teizm olduğu söylenemez. Burada dikkat çekilmek istenen husus, çağdaş postmodern dönemlerin Tanrı tasavvurunun modern dönemlerin Tanrı tasavvurundan açık bir dönüşü ifade etmesidir.

beşeri tecrübenin realitesine yönelik bir kayıtsızlık ve erişilememe özelliği göstermez. Hem dünya hem de insanla canlı, doğrudan, birebir ilişki içinde olan bir Tanrı'dır (Berger, 2012, ss. 131-132).

Çağdaş dönemlerdeki teolojik gayretlerin Tanrı konusuyla ilgisi, hakikatin anlaşılması ile ilgili yaklaşımlar etrafında cereyan eder. Bu dönemde hakikat, kesinlik terminolojisi ile hakkında konuşamadığımız olgusal delillerle de gösterilemeyen bir karakterin sahibidir. Bu dönemin dini savunusunu şu şekilde ifade edebiliriz: Dinin otantikliği, dinin kendi içindeki otantik doğruluk tanımından hareketle belirlenen ve bu tür bir belirlenmenin yön verdiği dinsel konuşmaların anlamlılığı ve doğruluğu ekseninde gerçekleşen bir husustur. Bu açıdan bakıldığında dini söylem, kendi doğruluk kriterlerine sahiptir ve başka bir söylem içinde söylenmesi mümkün olmayan şeyin söylenmesine, kendi içinde sahip otantik bir dildir. Dolayısıyla teolojik dil, diğer söylem türlerine, her ne kadar bu söylem türlerini etkilese de meydan okuyan ve bütün söylem türlerini benzersiz bir biçimde dönüştüren (Gschwandtner, 2013, s. 211) bir dil biçimi olarak alınmalıdır. Bu söylenenlerden hareketle çağdaş dönemlerde teolojik konuların teoriden çok pratikle ilgili konular olarak ele alındığı görülür.

Bu dönemde Tanrı konusu da pratik açıdan ele alınan bir konudur. Çağdaş dönemlerin Tanrı alanına yaklaşımı, epistemik olmaktan çok moral bir tercihin etrafında şekillenen bir konudur. Burada Tanrı kavramının epistemik anlamda neye referansının olup olmadığı problem edinilmez. Burada Tanrı'nın neyi temsil ettiği ya da Tanrı'ya inancın nasıllığının sorunsallaştırılması önemlidir. Dinin hakikat olup olmaması, dinin gerçekliği gibi hususlarda bu bağlamda anlamsızlaşır. Bütün bunların yerine burada sorulması gereken soru, herhangi bir dinin seçilmesi ya da dindar bir hayat formuna tabi olmanın iyi bir nedeninin olup olmadığıdır (Gschwandtner, 2013, s. 211). Bu dönemin teolojisinin genel karakteristiğini dini düşünce ve dini yaşamın her tür insani düşünce ve dilsel söylemin ön koşullu belirlenimlerinden uzak olarak ele alınması (Carlson, 2003, s. 58) oluşturur. Bu bağlamda bu dönemde Tanrı, her tür öz ya da varlığın metafiziksel bir öngörüsünün kavramıyla temellendirilmenin ötesindedir. Tanrı, bir yaşantı ve tecrübe ile bilinir. Tanrı'ya inanç, rasyonel ya da kavramsal bir yolla kavranan bir husus değildir. (Carlson, 2003, s. 59)

Kaynakça

- Aliy, A. (2017). *Felsefenin Tanrısı: felsefi teolojiye giriş* Pinhan Yayıncılık.
- Berger, P. L. (2012). *Melekler hakkında söylenti* (A. Coşkun & N. Özmen, Çev.; 1. bs). Rağbet Yayınları.
- Carlson, T. A. (2003). Postmetaphysical theology. içinde K. J. Vanhoozer (Ed.), *The Cambridge companion to postmodern theology* (1. bs, ss. 58-75). Cambridge University Press.
- Çınar, A. (2008). *Rasyonel teoloji* (1. bs). Düşünce Kitabevi.
- Derrida, J., & Şerif, M. (2016). *İslam ve Batı üzerine bir konuşma* (S. Kavuncu, Çev.). Timaş Yayınları.
- Düşgün, F. Ş. (2015). Onto-teoloji kritiği bağlamında negatif teoloji değerlendirmesi. *Dört Öge*, 4(7), 91-103.
- Giddens, A. (2018). *Modernliğin sonuçları* (E. Kuşdil, Çev.; 8. bs). Ayrıntı Yayınları.
- Griffin, D. R. (1989). *God and religion in the postmodern world: essays in postmodern theology*. State University of New York Press.
- Gschwandtner, C. M. (2013). *Postmodern apologetics?: arguments for God in contemporary philosophy* (1. bs). Fordham University Press.

John D., C. (2006). *Philosophy and theology* (1. bs). Abingdon Press.

Johnson, W. S. (1997). *The mystery of God: Karl Barth and the postmodern foundations of theology* (1. bs). Westminster John Knox Press.

Murphy, N., & Kallenberg, B. J. (2003). Anglo-American postmodernity: a theology of communal practice. içinde K. J. Vanhoozer (Ed.), *The Cambridge companion to postmodern theology* (1. bs, ss. 26-41). Cambridge University Press.

Otto, R. (2014). *Kutsal'a dair* (S. Ghaffari, Çev.). Altıkkırkbeş Yayınları.

Riggs, J. W. (2003). *Postmodern Christianity: doing theology in the contemporary world* (1. bs). Trinity Press International.

Vanhoozer, K. J. (2003). Theology and the condition of postmodernity: a report on knowledge (of God). içinde K. J. Vanhoozer (Ed.), *The Cambridge companion to postmodern theology* (1. bs, ss. 3-25). Cambridge University Press.

Williams, J. R. (2005). *Heidegger'in din felsefesi* (M. Türkeri, Çev.; 1. bs). İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

Zabala, S. (2009). Giriş: teistleri ve ateistleri olmayan bir din. içinde S. Zabala & R. Rorty (Ed.), *Dinin geleceği* (1. bs, ss. 9-31). Ayrıntı Yayınları.